

Ἡ ὁρθόδοξη λατρευτικὴ ἐμπειρία:
Συνάντηση τῆς χωρικῆς καὶ χρονικῆς διάστασης
τῆς σωματικότητας μὲ τὴν ἄυλη πραγματικότητα

Ἀντώνη Τουλούμη
& Κατερίνας Μιχαλοπούλου*

1. Πρόλογος

Ἀφορμὴ γιὰ τὴν παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ ἡ διαπίστωση ὅτι σήμερα ὁλοένα καὶ περισσότερο, ὅλο καὶ ταχύτερα μέσα ἀπὸ τὴν ἀναπόφευκτη εἰσαγωγή τῶν νέων τεχνολογιῶν τῆς ψηφιακῆς πραγματικότητας, ἀλλοτριώνεται τὸ σωματικὸ καὶ συνακόλουθα τὸ πνευματικὸ περιεχόμενο τῆς λατρευτικῆς ζωῆς. Τὸ ἐνδιαφέρον μας θὰ ἐστιαστεῖ στοὺς ἱεροὺς ναοὺς καὶ στὴ σχέση τους μὲ τὶς νέες τεχνολογίες.

Ἀρχικὰ θὰ διερευνήσουμε τὴ σχέση χώρου καὶ λατρευτικῶν τελετουργιῶν. Στὴ συνέχεια θὰ κάνουμε μία σύντομη ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία ἐξέλιξης τῶν μέσων, προκειμένου νὰ κατανοήσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ σχέση ἀνάγεται στὴ φιλοσοφικὴ σχέση τεχνικῆς καὶ ἐμπειρίας. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔλκει τὴν καταγωγή της ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ γερμανοῦ F. A. Kittler γιὰ μία ὄντολογία τῶν μέσων, ἡ ὁποία ὡς μεταστοιχείωση χαϊντεγκεριανῆς Ἱστορίας τοῦ εἶναι μελετᾷ τὶς ἐποχικὲς τομὲς στὴν ἱστορία τῶν μέσων¹.

Ἡ ἔνταξη τῶν προβληματισμῶν μας στὸν χώρο τῆς φιλοσοφίας τῶν μέσων ἀφ' ἐνὸς μὲν θὰ ἀποκαλύψει τὴν καταγωγή τῶν πιθανῶν ἀρνητικῶν πεποιθήσεών μας, ἀφ' ἑτέρου δὲ θὰ μᾶς ὑποδείξει «περιοχές» στὶς ὁποῖες μποροῦμε νὰ ἐπέμβουμε, προκειμένου νὰ ἐνσωματώσουμε

* Ὁ Ἀντώνης Τουλούμης καὶ ἡ Κατερίνα Μιχαλοπούλου εἶναι διδάκτορες τῆς Σχολῆς Ἀρχιτεκτόνων Μηχανικῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου.

1. X. Ράπτης, *Poe-Lacan-Derrida: Συνδεσμολογίες*, ἐκδ. Σμίλη, Ἀθήνα 2013.

δημιουργικά στὸν σχεδιασμὸ τῶν ἱερῶν χώρων τὶς νέες τεχνολογίες καὶ συνακόλουθα νὰ ἐντείνουμε τὴ λατρευτικὴ ἐμπειρία. Συνεπῶς οἱ τελικὲς μας παρατηρήσεις θὰ ἔχουν ὡς σκοπὸ νὰ θέσουν ὑπὸ συζήτηση τοὺς ὅρους ἔνταξης τῶν νέων ψηφιακῶν τεχνολογιῶν ὡς καινοτομίες στὸν σχεδιασμὸ τῶν χώρων λατρείας καὶ ὄχι ὡς ἀναγκαῖα ἐπακόλουθα.

2. Εἰσαγωγή

Ἡ σχέση σώματος καὶ ψυχῆς περιγράφεται καὶ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης μέσῳ τοῦ ἀνάλογου τῆς σφραγίδος καὶ τοῦ ἐντυπώματος². Ἡ ἰδέα τοῦ κέρινου ἀντιγράφου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ περιγράψει τὴ φύση τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Freud –στὸ μαγικὸ σημειωματάριο– γιὰ νὰ περιγράψει τὴ σχέση μνήμης καὶ ἐμπειρίας³. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὸ τεχνικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἀρχικὰ χρησιμοποιεῖται ὡς βοήθημα γιὰ τὴν καταγραφή τοῦ κόσμου, ἐν τέλει ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραιτήτη προϋπόθεση ἐρμηνείας του⁴.

Ἄν ἡ θεολογία ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσει ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ τὴν ἐκδηλούμενη θεία Ἀποκάλυψη, τότε στὴ σχέση τῆς θείας Λατρείας μὲ τὶς χωρικὲς ἐγκαταστάσεις καὶ τὶς τελετουργικὲς παραστάσεις μποροῦμε νὰ ἀνιχνεύσουμε μὲ ἀσφάλεια ἓνα παράδειγμα ἐρμηνείας τῆς θείας Ἀποκάλυψης ὡς χωρικῆς καὶ χρονικῆς ἐμπειρίας.

Ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία μας σὲ σχέση μὲ τὶς τεχνολογικὲς ἐφευρέσεις ἔχει πλέον δείξει ὅτι τὸν σκεπτικισμὸ καὶ τὸν φόβο ἀπέναντί τους ἀκολουθεῖ συχνὰ ἡ υἱοθέτησή τους. Ἡ ἄρνηση τῆς τεχνολογίας μοιάζει ἀφελής, ἀφοῦ ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν δύναται νὰ ὑπερισχύσει. Ὅμως, ἂς ἔχουμε κατὰ νοῦ τὴν ἄποψη τοῦ Nietzsche, ὅτι «τὰ ἐργαλεῖα γραφῆς εἶναι τὰ ἐργαλεῖα τῶν σκέψεών μας»⁵, ὅταν ἀνακαλοῦμε τὴν ἐφεύρεση τῆς

2. Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, μετάφρ. Ἀρχιμ. Π. Μπρούσαλης, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1992, σ. 227.

3. S. Freud, «Σημείωση γιὰ τὸ “Μαγικὸ σημειωματάριο”», *Ἀλήθεια* 4-5 (2010 / Ἀφιέρωμα: Ψυχανάλυση καὶ Θεωρίες τῶν Μέσων), σσ. 44-48.

4. J. Derrida, *L'écriture et le difference*, Éditions du Seuil, Paris 1967.

5. F. Kittler, *Γραμμόφωνο, Κινηματογράφος, Μουσική*, μετάφρ. Τούλα Σιετῆ, ἐκδ. Νῆσος, Ἀθήνα 2005.

τυπογραφίας, την εισαγωγή τών ηλεκτρικών λαμπτήρων, την ανακάλυψη του φωνογράφου, τη χρήση τών μεγαφώνων κ.λπ. Όλες αυτές οι νέες τεχνικές, οι οποίες στη δημιουργία τους κατηγορήθηκαν για την απώλεια της ύλης την οποία αντικατέστησαν, αργότερα ενσωματώθηκαν στη λατρεία –για παράδειγμα στίς χωρικές κατασκευές– και τροποποίησαν τις αντίστοιχες έμπειρίες μας· επέδρασαν δηλαδή στίς σωματικές αποκρίσεις στα χωρικά και χρονικά έρεθίσματα.

Ο άγιος Μάξιμος ο Όμολογητής, αναφερόμενος στη σχέση σώματος και χώρου, έν προκειμένω στη σχέση Έκκλησίας και Ναού, παρομοιάζει τόν ναό μέ τò ανθρώπινο σώμα, τò ιερό βήμα μέ την ψυχή και τò ιερό θυσιαστήριο μέ τόν νοϋ. Διότι ή Έκκλησία είναι *κατ' εἰκόνα* και *καθ' ομοίωσιν* τοῦ ἀνθρώπου, γιατί ο ἄνθρωπος είναι *κατ' εἰκόνα* και *καθ' ομοίωσιν* τοῦ Θεοῦ⁶. Συνεπῶς σέ αὐτή τή γλωσσική μεταφορά, τò σώμα ἀποτελεῖ τόν *φορέα* ἀνάμεσα στήν Έκκλησία και τόν ναό⁷. Και ή λατρεία τοῦ Θεοῦ σέ ὅλες τίς ἐκδηλώσεις της προϋποθέτει τοὺς δύο ὅρους τῆς μεταφοῆς, δηλαδή τόν ναό και τήν Έκκλησία, καθώς και τόν ὑλικό φορέα τῆς μεταφοῆς, δηλαδή τò σώμα.

3. Μεθοδολογίες

α. Συσχέτιση τῆς σταθερῆς χωρικῆς δομῆς τοῦ ναοῦ μέ τή ζωντανή λατρεία

Υποστηρίζεται ὅτι ή χωρική διάταξη έν τέλει ἔχει ἐπηρεάσει τόν σχεδιασμό τῆς λατρευτικῆς ἐμπειρίας. Η χωρική συγκρότηση τῶν ναῶν ἐξ ἀρχῆς συσχετίστηκε μέ τὰ τελετουργικά τῆς θείας Λατρείας. Ο ναός ξεκίνησε ἀπό τήν ιδέα ἐνθεσης μιᾶς νέας λειτουργίας σέ ἕναν προγενέστερο κτηριακό τύπο, αὐτόν τῆς ρωμαϊκῆς Βασιλικῆς, τῆς ἀπόδοσης δηλαδή μιᾶς νέας σημασίας σέ μία ὑφιστάμενη σύνταξη, έν προκειμένω τήν ἀρχιτεκτονική κάτοψη.

6. Αγίου Μαξίμου τοῦ Όμολογητοῦ, *Μυσταγωγία*, μετάφρ. Ἰγν. Σκακαλῆς, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία τῆς Έκκλησίας τῆς Ελλάδος, Ἀθήνα 1997.

7. P. De Man, *Η ἐπιστημολογία τῆς μεταφοῆς*, μετάφρ. Κ. Παπαδόπουλος, ἐκδ. Ἄγρα, Ἀθήνα 1990.

Ἡ συσχέτιση αὐτὴ ἐξελίχθηκε καὶ ἐνίστε ἔφθασε στὸ σημεῖο ἡ χωρικὴ συγκρότηση νὰ καθορίζει καὶ τὴν ἐπιτελούμενη λατρεία. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ Ἱ. Ναὸς τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας (Ἁγία Σοφία) Θεσσαλονίκης, στὸν ὁποῖο ἔχουν καταγραφεῖ οἱ ἰδιαίτερες κινήσεις τοῦ ἱερατείου κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀκολουθιῶν, οἱ ὁποῖες σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ κάτοψη καὶ τὴ θέση τῶν σημαντικῶν ἀντικειμένων λατρείας μέσα στὸν χῶρο⁸.

Ἄλλο γνωστὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ Ἱ. Ναὸς τῆς Θεοτόκου τοῦ Φάρου στὴν Κωνσταντινούπολη, ναὸς σήμερα ἐξαφανισμένος, στὸν ὁποῖο φυλάσσονταν τὰ πιὸ σημαντικὰ κειμήλια τῆς χριστιανοσύνης, αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ σχετίζονταν μὲ τὰ μαρτύρια τοῦ Χριστοῦ. Μνημονεύονται λοιπὸν μίαι σειρὰ ἀπὸ ἀκολουθίες καὶ τελετουργικά, ἄμεσα συνυφασμένα μὲ τὴ χωρικὴ θέση καὶ τὴ σημασία, ἥτοι τὴ σπουδαιότητα αὐτῶν⁹.

Στοὺς νεώτερους χρόνους, ἡ ἀπουσία ἐξέλιξης τῶν κτηριακῶν ναοδομικῶν τύπων προδιαγράφει ἢ προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀντίστοιχης ἀπλοποίησης, παγίωσης τῶν διαδικασιῶν τῆς λατρευτικῆς ἐμπειρίας.

β. Τὰ τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα ἀνέκαθεν υἱοθετοῦνται ἀπὸ τὶς χωρικὲς κατασκευὲς καὶ ἐγκαταστάσεις τῶν ναῶν καὶ γενικώτερα τῶν σχετιζομένων μὲ τὴ λατρεία χώρων. Τροποποιοῦν ἐν τέλει καὶ τὴν ἴδια τὴ λατρευτικὴ ἐμπειρία.

Οἱ τεχνολογικὲς ἐξελίξεις δὲν ἔχουν ἀφήσει ἀνεπηρέαστη τὴν παραπάνω διαδικασίαν. Μὲ τὰ μεγάλα τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ 19ου αἰ., ὅπως τὴ γραφομηχανή, τὸ γραμμόφωνο, τὸν κινηματογράφο καὶ ὅλα τὰ ἄμεσα συσχετισμένα μὲ αὐτά, οὐσιαστικὰ γιὰ πρώτη φορὰ ἔγινε ἐφικτὸ τὸ ἀνέφικτο, δηλαδὴ ἡ καταγραφή, ἡ ἀποθήκευση καὶ ἡ ἀναπαραγωγὴ δεδομένων τῆς ἐμπειρίας μας. Μέχρι τότε ὁ βασικὸς τρόπος ἀποθήκευσης ἦταν συμβολικὸς καὶ βασιζόταν κυρίως στὴ γραφή¹⁰.

8. J. Darrouzès, «Sainte-Sophie de Thessalonique d'après un rituel», *Revue des études byzantines* 34 (1976), σσ. 45-78.

9. A. Lidov, "Hierotopy. The creation of sacred space as a form of creativity and subject of cultural history", στό: A. Lidov (ἐπιμ.), *Hierotopy. Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, Progress-tradition, Moscow 2006, σσ. 33-58.

10. F. Kittler, *Γραμμόφωνο, Κινηματογράφος, Μουσική*, ὁ.π.

Αὐτὲς οἱ μεγάλες ἀνακαλύψεις δὲν ἐπηρέασαν μόνο τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κατανοοῦμε τὸν κόσμο – μπορέσαμε νὰ δοῦμε καὶ νὰ ἀκούσουμε ὅ,τι ἦταν ἀδύνατον μέχρι τότε, ἀλλὰ ἐν τέλει καθόρισαν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀκόμη καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς λατρευτικῆς μας ζωῆς (παραδείγματα ἡλεκτρισμοῦ, τυπογραφίας, ἡχητικῶν ἐγκαταστάσεων, βιντεοσκόπησης καὶ ἀναπαραγωγῆς ὅλων αὐτῶν). Ἀκόμη καὶ ἡ σχέση μας μὲ τὰ ἱερὰ λείψανα, τὰ σώματα τῶν ἁγίων, διαμεσολαβήθηκε μέσα ἀπὸ τὶς φωτογραφίσεις, ἀναπαραγωγές¹¹. Ὁδηγηθήκαμε δηλαδὴ σὲ μία ιδιόμορφη ὑλικοποίηση καὶ αὐτονόμηση στοιχείων (εἰκόνων), ποὺ μέχρι τότε ἦταν ἄυλα, στὸ ἐπίπεδο τοῦ συμβολικοῦ¹².

γ. Ἡ σημερινὴ τεχνολογικὴ ἐπανάσταση εἶναι ἀναπόφευκτο ὅτι θὰ ἐπηρεάσει τὴ λατρευτικὴ ἐμπειρία· τὸ ζητούμενο εἶναι πῶς;

Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα θὰ δοθεῖ μέσα ἀπὸ τὴ διερεύνηση τῆς σχέσεως τεχνικῆς καὶ ἐμπειρίας. Σήμερα ὅλα τὰ προηγούμενα τείνουν νὰ καταργηθοῦν. Ὅχι, μόνον εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀποθηκεύουμε τὰ ἐμπειρικά μας δεδομένα σὲ πραγματικὸ χρόνο ἀλλὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ τροποποιοῦμε καὶ νὰ ἀνασυνθέτουμε τὴν πραγματικότητα σὲ πραγματικὸ χρόνο.

Συνεπῶς, ἡ χωρικὴ καὶ χρονικὴ μας ἐμπειρία πλέον μπορεῖ νὰ σχεδιασθεῖ ὄχι ἀπλῶς μέσα ἀπὸ χωρικὲς συγκροτήσεις καὶ χρονικὲς ἀκολουθίες ἀλλὰ κυρίως μέσα ἀπὸ διαδικασίες. Τέτοιες εἶναι οἱ ἐφαρμογὲς τῆς ἐπαυξημένης πραγματικότητας.

Τὸ ἐρώτημα ποὺ μᾶς ἀφορᾷ ἐδῶ εἶναι ἂν οἱ ἐκδηλώσεις τῆς θείας Λατρείας, γιὰ παράδειγμα ἡ θεία Λειτουργία, μποροῦν νὰ ἰδωθοῦν ὡς τέτοιες διαδικασίες ὡς διαδικασίες δηλαδὴ ποὺ διαμεσολαβοῦνται ἀπὸ τὴν τεχνικὴ καὶ –ὡς ἐκ τούτου– εἶναι πλέον ἀνοιχτές, δὲν μποροῦν δηλαδὴ νὰ ἐλεγχθοῦν πλήρως ἀπὸ ἐμᾶς. Τὸ παράδειγμα τοῦ *machine learning* μπορεῖ νὰ φωτίσει περισσότερο τὶς προηγούμενες προτάσεις: Ἡ μηχανικὴ μάθηση προσδιορίζεται ὡς ἡ δυνατότητα τῶν ὑπολογιστῶν νὰ

11. J. Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, transl. S. F. Glaser, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1994.

12. J. Baudrillard, *The intelligence of Evil or the Lucidity Pact*, transl. by Chris Turner, Berg, Oxford – New York 2005.

μαθαίνουν χωρίς να έχουν ρητά προγραμματισθεί γι' αυτό¹³. Τί σημαίνει όμως το μαθαίνουν; Ένα πρόγραμμα θεωρείται ότι μαθαίνει από την έμπειρία, ως προς μία κλάση εργασιών, όταν η επίδοση του προγράμματος βελτιώνεται με την έμπειρία. Συνεπώς, σε κάθε διαμεσολάβηση της έμπειρίας μας από τα τεχνικά μέσα υπάρχει πλέον αυτός ο «κίνδυνος» ή η «δυνατότητα».

δ. Ιστορική επισκόπηση της σχέσεως Τεχνικής και Έμπειρίας

Στην πραγματικότητα τα τεχνολογικά επιτεύγματα ανέκαθεν προ-ορίζονταν για την ἐμβύθιση τῶν πιστῶν στὴ θεία Λατρεία. Συνεπῶς, ἡ ἐπιφυλακτικότητα μετὰ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζονται συχνά, ἂν καὶ εἶναι καταγωγικὴ (ἀφορᾷ τὸν ἀρχικὸ τοῦς ρόλο καὶ σκοπὸ, ἡ ἐποχὴ τῶν τεχνικῶν μέσων εἶναι καὶ ἡ ἐποχὴ τῶν τεχνολογικῶν πολέμων), προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι συχνὰ θεωροῦνται ὡς τὸ ἐξωτερικὸ συμπλήρωμα τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ μόνου ἀληθινοῦ ὡς ἐκ τοῦτου βιώματος τῆς πίστεως. Πῶς ὅμως φτάσαμε σὲ αὐτὴ τὴν ἄποψη;

δ.1. Πνεῦμα: α. στοχασμός· β. νόημα

Μία μικρὴ ἀναδρομὴ στὴ σχέση πνεύματος καὶ ὕλης εἶναι πολὺ δια-φωτιστικὴ γιὰ τὴν περίπτωσή μας. Στὴ νεώτερη φιλοσοφία τὸ πνεῦμα συνδέθηκε μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ στοχασμοῦ μετὰ ἔμφαση στὴ νοητικὴ τοῦ ἐκδοχὴ καὶ μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ νοήματος ὅπως αὐτὸ ἐκφράζεται ὄχι μόνον στὴ θρησκεία ἀλλὰ καὶ στὴν τέχνη καὶ τὴν ἐπιστήμη.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ στοχασμοῦ, τὸ πνεῦμα παραπέμπει σὲ γνωστικὰ πεδία ποὺ ἀναγνωρίσθηκαν ὡς ἐμπειρικὰ δεδομένα τῆς ψυχολογίας. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ νοήματος, τὸ πνεῦμα ἐστιάζει στὰ συμβολικὰ συστήματα ἐνὸς πολιτισμοῦ ποὺ περιλαμβάνουν κείμενα καὶ εἰκόνες. Ἡ σχέση αὐτῶν τῶν δύο παραδόσεων ἐκδηλώθηκε ὡς σχέση μεταξὺ ὕλικότητας καὶ μὴ ὕλικότητας.

«Ὁ στοχασμός καὶ τὸ νόημα συμπεριφέρονται πρὸς τὸ στοχαζόμενο σῶμα καὶ τὸ κείμενο ὅπως τὸ πνεῦμα πρὸς τὸ γράμμα»¹⁴. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος στὴν Β' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ τοῦ λέγει: «τὸ γὰρ γράμμα

13. Ar. Samuel, "Some Studies in Machine Learning Using the Game of Checkers", *IBM Journal of Research and Development* 44, 1-2 (January 2002), σσ. 206-226.

14. F. Kittler, *Γραμμόφωνο, Κινηματογράφος, Μουσική, ὁ.π., σ. 358.*

ἀποκτέννει, τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖ»¹⁵. Σὲ αὐτὴν τὴν ἄποψη ὑπονοεῖται ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ ἔμφυχο ἄυλο ὑπόστρωμα ἐνῶ ἀντίθετα ὅ,τι δίδεται στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνον ὑποβαθμίζεται σὲ ἄψυχο μέσο καὶ ἐξωτερικὸ φορέα.

δ.2. Ὑπονόμηση τοῦ βασικοῦ διπόλου

Τὸ πρῶτο καὶ ἰσχυρὸ ἀπὸ τὰ δύο μέλη ἀποδεικνύεται ὅτι προϋποθέτει τὸ δεύτερο, τὸ ὁποῖο ἀναδεικνύεται ἔτσι σὲ ἰσχυρότερο ἐν τέλει.

δ.2.α. 1η ὑπονόμηση (τοῦ νοήματος)

Ἡ γλῶσσα καθορίζει τὴν κατανόηση τοῦ κόσμου κι ἡ γραφὴ καθορίζει τὸν λόγο. Ἡ ιδέα τοῦ ἄυλου πνεύματος ὑπονομεύθηκε τὸν 20ὸ αἰ. πολυπλαπῶς. Μία πρώτη ὑποβάθμιση ἐπιχειρήθηκε μὲ τὶς γλωσσολογικὲς ἐπιστῆμες, καθὼς ὑποστηρίχθηκε πὼς ἡ γλῶσσα μας καθορίζει τὸν τρόπο ποὺ νοοῦμε καὶ κατανοοῦμε τὸν κόσμον. Μετὰ ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '60, ἡ ιδέα τοῦ ἄυλου πνεύματος ἀποδομήθηκε περαιτέρω μέσα ἀπὸ τὴ συσχέτιση τῆς προφορικότητος μὲ τὴν ἐγγραμματοσύνη, ἡ ὁποία ἐν τέλει ὀρίστηκε ὡς σχέση μετὰ γλῶσσας καὶ γραφῆς. Ἡ γραφὴ καὶ κάθε εἶδους ἐγγραφὴ θεωρήθηκε ὡς τὸ «τεχνικὸ μέσο» ποὺ ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς γνώσης καὶ ἐν τέλει τῆς ἐμπειρίας. Δόθηκε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἓνα προβάδισμα στὸ ὕλικὸ μέσο, κάτι ποὺ ὁδήγησε σὲ διερευνήσεις τῆς ὕλικότητος τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πνευματικότητος τῆς ὕλης.

Σήμερα, στὴν ἐποχὴ τῆς ψηφιακότητος, ἔχει μετατοπισθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ νοήματος μὲ τὴν ὕλη, μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζεται, στὴν ἔννοια τῆς πληροφορίας, στὴ μεταφορὰ δηλαδὴ δεδομένων μέσω τῆς ψηφιακῆς κωδικοποίησής τους καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴ μετάφρασή τους σὲ ὅ,τι ἐπιθυμοῦμε μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία ποὺ γενικὰ ἀναφέρουμε ὡς *χαρτογράφηση* (*mapping*).

Τὰ τεχνικὰ μέσα πλέον δὲν ἀποτελοῦν ἀναγκαία συνθήκη μεταβίβασης σημείων ἀλλὰ σχηματισμοῦ νοήματος.

15. *Β' Κορ.* 3, 6.

δ.2.β. 2η ύπονόμηση (του στοχασμοῦ)

Ἡ φυσιολογία τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος καθορίζει τὴ δυνατότητα τοῦ ὑποκειμένου νὰ ἀναστοχάζεται. Ἡ δεύτερη μεγάλη ὑπονόμηση ἔγινε μέσα ἀπὸ τὶς ἔρευνες τῆς φυσιολογίας τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τὴ θεώρησή του ὡς τόπου ἀνάδυσης καὶ σχηματισμοῦ τοῦ νοήματος.

δ.3. Σημερινὴ κατάργηση τοῦ διπόλου πνεῦμα-ὄλη ἢ μία ἀντιστροφή

Στὴν ἐποχὴ μας φαίνεται ὅτι ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες θεωροῦν τὰ τεχνικὰ μέσα ὡς προεκτάσεις τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ τὸν ἄνθρωπο ὡς ὑποκείμενο αὐτῶν ἢ –γιὰ νὰ ἀκριβολογήσουμε– μπαίνουμε σὲ ἓνα νέο παράδειγμα, ὅπως θὰ ὑποστήριζε ὁ T. Kuhn¹⁶, τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖ καλύτερα τὴν πραγματικότητα, ἢ –μὲ διαφορετικὴ διατύπωση– εἴμαστε ἀντιμέτωποι μὲ ἓνα νέο μέσον ποὺ περιλαμβάνει ὅλα τὰ προηγούμενα μέσα. Ὁ φιλόσοφος Kittler, ἐξελίσσοντας τὴν ἄποψη τοῦ McLuhan ὅτι «τὸ μέσον εἶναι τὸ μήνυμα», θὰ ὑποστηρίξει ὅτι «τὰ μέσα καθορίζουν τὴν κατάστασή μας ἢ ὁποῖα (παρ' ὅλα αὐτὰ ἢ ἀκριβῶς γι' αὐτό) ἀξίζει νὰ περιγραφεῖ»¹⁷. Ἐπιπλέον στὴ ρήση τοῦ McLuhan, ὁ Kittler ἀνιχνεύει μία ἄλλη ἱκανότητα τοῦ κάθε νέου μέσου νὰ σχετίζεται καὶ νὰ περιγράφει τὶς ἐπαναστατικὲς τομεῖς τῶν τεχνολογικῶν ἐξελίξεων.

Καλοῦμαστε ὅμως νὰ πραγματευτοῦμε μία ἐνδιαφέρουσα ἀντιστροφή: Ἀναζητοῦμε καὶ ἀγωνιοῦμε γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ὑλικότητος, τῆς ἔννοιας ποὺ πάντοτε θεωρεῖτο ὁ δεύτερος καὶ ἀδύναμος ὅρος τοῦ διπόλου πνεῦμα – ὄλη.

Αὐτὴ ἡ ἐπίτευξη τοῦ ἱστορικοῦ ἀνέφικτου στόχου ὅλων τῶν παραδοσιακῶν μέσων, ποὺ εἶναι ἡ ἀποθήκευση, ἐπεξεργασία καὶ μεταβίβαση τοῦ πραγματικοῦ μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν νέων μέσων, ὁδηγεῖ στὴν κατάργηση τοῦ συμβολικοῦ ἢ τὴν ἐπαναπραγμάτευση τοῦ ὅρου μὲ διαφορὲς τύπου τέχνης – τεχνικοῦ ἐργαλείου.

Σήμερα πλέον οἱ ἐπιστῆμες καὶ οἱ τέχνες, καὶ κατ' ἐπέκτασιν οἱ ἐφαρμογές τους, ὅπως εἶναι οἱ χωρικές, καλλιτεχνικές κατασκευές καὶ ἐγκαταστάσεις, ἐξαρτῶνται ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τεχνικὲς ὑποδομὲς

16. T. S. Kuhn, *Ἡ Δομὴ τῶν Ἐπιστημονικῶν Ἐπαναστάσεων*, μετάφρ. Γ. Γεωργακόπουλος, Β. Κάλφας, ἐκδ. Σύγχρονα Θέματα, Ἀθήνα ¹¹2008.

17. F. Kittler, *Γραμμόφωνο, Κινηματογράφος, Μουσική*, ὁ.π.

οί όποιες δέν εἶναι διαφανείς καί όρατές. Πρόκειται γιά συστήματα έγγραφῆς ποῦ προσδιορίζουν πλέον τί θεωρεῖται ὡς δεδομένο καί ἄρα ἀποθηκεύσιμο. Αὐτές οἱ μορφές ἀποθήκευσης, οἱ όποιες πλέον εἶναι κώδικες καί ὄχι γλῶσσες, παράγουν ἕνα ἀποτέλεσμα ἀπροσπέλαστο ἀπό τήν ἀνθρώπινη ἀντίληψη καί συνείδηση, παρ' ἐκτός ἐάν ἀποκωδικοποιηθεῖ μέ τήν ὑποστήριξη τεχνικῶν μέσων. Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ τή χαϊντεγκεριανή φράση: «ἡ ἴδια ἡ τεχνική ἐμποδίζει κάθε ἐμπειρία τῆς οὐσίας της»¹⁸.

4. Συμπεράσματα

α. Προσδιορισμός τῆς ὀπτικῆς μας

Ἐστιάζοντας στίς χωρικές ἐγκαταστάσεις, οἱ ἀρχιτέκτονες καί καλλιτέχνες προσανατολίζουμε τοὺς προβληματισμούς μας στοὺς ὅρους εἰσαγωγῆς τῶν νέων ψηφιακῶν μορφῶν τέχνης (αὐλῶν μορφῶν τέχνης) ὡς καλλιτεχνικῶν ἐκφράσεων τῆς ὀρθόδοξης πίστεως.

Ἡ πρώτη αὐθόρμητη ἀντίδρασή μας σέ ἕνα νέο τεχνολογικό ἐπίτευγμα εἶναι ὁ φόβος καί ἡ δυσπιστία. Τὰ ἀρνητικά αὐτὰ συναισθήματα ἀρχικά σχετίζονται μέ τήν ἀδυναμία ἐλέγχου τοῦ μέσου παραγωγῆς, λόγω τῶν ἐλλειπῶν μας γνώσεων. Μὲ μία δεύτερη σκέψη ὅμως κατανοοῦμε ὅτι οἱ φοβίες μας ἀφοροῦν κυρίως τήν πιθανή ἀλλοίωση τῶν μέχρι τώρα δεδομένων, τῇ μεταφορᾷ τῆς σημασίας τῶν πραγμάτων πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις καί ἐν τέλει τῇ διαφορετικῇ νοηματοδότηση ἰσχυρῶν μέχρι τώρα ἀληθειῶν.

β. Ἡ καταγωγή τῶν σύγχρονων μέσων

Οἱ συνέπειες τῶν μέσων ἀφοροῦν τὰ καταγωγικά χαρακτηριστικά τους. Θὰ ἔπρεπε ὅμως οἱ τεχνολογικές ἐφευρέσεις νὰ μᾶς φοβίζουν; Ποιοί εἶναι οἱ λόγοι ποῦ ὁδηγοῦν στίς τεχνολογικές ἐφευρέσεις; Ποιά εἶναι ἡ ἀρχική ἐπιθυμία γιά τήν ἐναρξη τῆς ἔρευνάς τους καί ἐν τέλει τήν ἐφεύρεσή τους; Ποιά ἡ ἀναγκαιότητα καί ἀπὸ ποιούς ἔρχεται ἡ ἐντολή;

Δυστυχῶς, γιά νὰ ἀπαντήσουμε σέ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα θὰ περάσουμε στὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τῇ σκοτεινῇ πλευρᾷ. Γνωρίζουμε πλέον πὺς ὅλες οἱ γνωστὲς καί σημαντικές ἐφευρέσεις τεχνολογικῆς

18. M. Heidegger, *Holzwege*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1950.

αίχμης (ήλεκτρισμός, τηλεπικοινωνίες, συστήματα φωτογράφησης, βιντεοσκόπησης και ήχογράφησης, διαδίκτυο, κινητά τηλέφωνα, δορυφορικές λήψεις και επικοινωνιακά συστήματα, drones, 3D εκτυπωτές κ.λπ.) είναι όλες κατά παραγγελίαν της πολεμικής βιομηχανίας. Ό λόγος που παραγγέλθηκαν ως κατασκευές είναι ως όπλα που θα ἐλέγξουν και θα πλήξουν τὸν ἐχθρό. Ἀφοῦ ἐπιτελέσουν τὸν σύντομο ρόλο τους και ἄρα γίνουν γνωστὰ στοὺς ἐχθρούς, τότε περνοῦν στὴν ἐπόμενη χρήση τους, τὴν εὐρεία κυκλοφορία, ὡς καταναλωτικὰ πλέον ἀγαθὰ. Ὅλη ἡ προσπάθεια ἀπὸ ἐκεῖ και πέρα εἶναι νὰ χρησιμοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ τεχνολογία πρὸς ὄφελος τῆς ἀνθρωπότητας. Γίνεται προσπάθεια δηλαδὴ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν τεχνολογία μὲ τὸν καλύτερο και ἀσφαλέστερο δυνατὸ τρόπο, περιορίζοντας τὰ ἀρνητικὰ χαρακτηριστικὰ που φέρουν αὐτὲς οἱ ἐφευρέσεις ἀπὸ τὴν καταγωγή τους. Διότι λόγω τῆς καταγωγῆς τους σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν ἐπιβολή, τὴ διαστρέβλωση και τὸν ἔλεγχο.

Μὲ ποιὸν τρόπο ὅμως μπορούμε νὰ περιορίσουμε αὐτὰ τὰ ἀρνητικὰ καταγωγικὰ χαρακτηριστικὰ; Ὁ Flusser, στὸ κείμενό του: *Πρὸς μιὰ φιλοσοφία τῆς φωτογραφίας*, ἀναφέρεται στὴν αὐτόνομη δύναμη τοῦ μέσου τῆς φωτογραφικῆς μηχανῆς (τῆς ἀναλογικῆς μάλιστα φωτογραφικῆς μηχανῆς) καταδεικνύοντας «πὼς δὲν ὑπάρχει θέση γιὰ ἀνθρώπινη ἐλευθερία στὸ χῶρο τῆς αὐτόματης προγραμματισμένης και προγραμματιζόμενης συσκευῆς»¹⁹. Ἄρα ἡ λύση εἶναι νὰ ἐπέμβει κανεὶς στὴν ἴδια τὴ συσκευὴ και τίς πρωτοβουλίες που αὐτὴ παίρνει. Οἱ πειραματικοὶ φωτογράφοι, ἀναφέρει, «φαίνεται νὰ τελοῦν ἐν συνειδήσει τοῦ γεγονότος πὼς ἡ “εἰκόνα”, ἡ “συσκευὴ”, τό “πρόγραμμα” και ἡ “πληροφορία” ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ προβλήματα μὲ τὰ ὁποῖα ἔχουν νὰ ἀγωνιστοῦν. Προσπαθοῦν συνειδητὰ νὰ παράγουν ἀπρόβλεπτες πληροφορίες, που σημαίνει νὰ ἀποσπᾶσουν κάτι ἀπὸ τὴ συσκευὴ και νὰ τὸ ἐναποθέσουν σὲ μιὰ εἰκόνα, κάτι που δὲν προβλέπεται ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τῆς συσκευῆς». Ἄρα λοιπὸν θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι τὰ ἀρνητικὰ χαρακτηριστικὰ μεταφέρονται ὅταν ἔχουμε ἄνευ ὄρων ἀποδοχῆ και χρήσης τῶν νέων μέσων.

Τί σημαίνει ὅμως ἡ ἄνευ ὄρων ἀποδοχῆ και χρήσης; Ἡ υἱοθέτηση τῶν νέων τεχνολογιῶν ἀναμφίβολα ἔλυσε συχνὰ διάφορα πρακτικὰ ζητή-

19. V. Flusser, *Πρὸς μιὰ φιλοσοφία τῆς φωτογραφίας*, μετάφρ. Ἡ. Παπαϊωάννου, I. Duennebier, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 73.

ματα έκσυγχρονίζοντας τις χωρικές εγκαταστάσεις. Ταυτόχρονα όμως δημιούργησε και δημιουργεί κρυφά και ύπουλα προβλήματα.

γ. Παραδείγματα και επιπτώσεις της μη σχεδιασμένης εισαγωγής της τεχνολογίας στους ναούς

Συχνά η χρήση των νέων τεχνολογιών από μη ειδικούς (τεχνίτες ή καλλιτέχνες) οδήγησε σε παρανοήσεις που αποδυνάμωσαν μιὰ σειρά από ποιοτικές συνθήκες του χώρου, απαραίτητες για την ψυχική ανάταση των πιστών. Για παράδειγμα, η αλόγη εισαγωγή των ηλεκτρικών λαμπτήρων οδήγησε:

- στον θάνατο των ζωντανών σκιών, των τρεμάμενων δηλαδή σκιών·
- στην έξαφάνιση των υποφωτισμένων ιερών μυστηριακών χώρων·
- στη μετατόπιση του ενδιαφέροντος στα σώματα των πιστών έναντι των τοιχογραφιών, των εικόνων και των ιερέων·
- στην έξαφάνιση της τρεμάμενης κίνησης του φωτός πάνω στα ψηφιδωτά, όπου μέσα από το λαμπύρισμα των χρυσών ψηφιδών ζωντάνευαν οί μορφές των ιστορουμένων αγίων·
- στην έξαφάνιση των ακτίνων φωτός που εισέρχονταν κατά την ανατολή του ήλιου μέσα στον ιερό χώρο και που φώτιζαν ξαφνικά το θυμίαμα, δίνοντας ιερή υπόσταση στον κενό χώρο.

Αντίστοιχα, η ανακάλυψη του φωνογράφου οδήγησε στον θάνατο την ήχώ, ενώ η χρήση των μεγαφώνων αποδυνάμωσε την ενσώματη κεντρική πηγή ήχου, τους ιερείς και τους ψάλτες.

Η μαγνητοσκόπηση και το μοντάζ, ή συρραφή δηλαδή των πλάνων κατά τη διάρκεια της θείας Λειτουργίας, μετέφερε μία τελείως διαφορετική εμπειρία, μία διαφορετική αφήγηση στους πιστούς.

Οφείλουμε πλέον να συνειδητοποιήσουμε ότι το κάθε μέσο έχει τους δικούς του κανόνες. Όποιαδήποτε καταγραφή κάποιας ακολουθίας πρέπει να σχεδιαστεί ως μία νέα τελετουργία. Μπορεί να αναφερόμαστε σε μιὰ αναμετάδοση, όμως στην ουσία με την παρεμβολή του μέσου έχουμε τη δημιουργία ενός νέου τελετουργικού.

Ας ανακαλέσουμε στη μνήμη μας την αναμετάδοση της κυριακάτικης θείας Λειτουργίας: Ο τόπος όπου συντελείται είναι κάποιο δωμάτιο του σπιτιού μας (καθιστικό, κρεβατοκάμαρα, κουζίνα). Η θεία Λειτουργία είναι δευτερεύουσα, αφού ό θεατής πλέον και όχι πιστός έχει τη δυνα-

τότητα να κάνει και κάτι άλλο ταυτόχρονα. Ἄν τώρα περάσουμε στην ἴδια τὴν ἀναμετάδοση, τότε θὰ διαπιστώσουμε εὐκολὰ ὅτι τὸ μοντάζ τῶν πλάνων δημιουργεῖ μία τελείως διαφορετικὴ κινηματογραφικὴ ἀφήγηση «περὶ τοῦ θέματος». Ἡ συρραφὴ ἀποσπασματικῶν πλάνων: ὁ ἱερέας ποὺ διαβάζει στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας ἀπὸ κοντά, ἡ πιστὴ ποὺ ἀνάβει τὸ κερί της, τὸ γενικὸ πλάνο τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ, δύο πιστοὶ ποὺ συζητοῦν μεταξύ τους, μία ἡλικιωμένη γυναῖκα ποὺ ἐξέρχεται τοῦ ναοῦ – ὅλα αὐτὰ μαζί, τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, δημιουργοῦν μία νέα ἀφήγηση, μὲ κινηματογραφικοὺς ὅρους, ποὺ δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς τῆς θείας Λειτουργίας. Ἄν ἀναλογισθοῦμε ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ παράδειγμα τὸ πρωτογενὲς ὕλικὸ προέρχεται μέσα ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ εἶναι σχεδιασμένο, τότε φανταστεῖτε τί διαστρεβλώσεις δύνανται νὰ παραχθοῦν μέσα ἀπὸ ἐφαρμογὲς τῆς ἐπαυξημένης πραγματικότητας.

Ἄρα, νὰ μὴν ἐπιτρέψουμε τὴν εἰσαγωγὴ τῶν νέων μέσων; Νὰ τὰ ἐπιτρέψουμε, ἀλλὰ νὰ σχεδιάσουμε τὴ διαδικασίᾳ. Διότι τὰ μέσα ἐπιβάλλουν τοὺς δικούς τους κανόνες.

5. Πρὸς συζήτηση

Σήμερα, μέσῳ τῶν νέων ψηφιακῶν εἰκόνων καὶ περιβαλλόντων, ὁδηγοῦμαστε σὲ μιὰ ἀπο-υλικοποίηση. Παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ χρῆση νέων τεχνητῶν ὑλικῶν στὶς χωρικὲς κατασκευές, τὰ ὁποῖα ἀντικαθιστοῦν τὰ αὐθεντικὰ ὑλικά δημιουργώντας τεχνητὲς εἰκόνες αὐτῶν (ψηφιακὲς ἐκτυπώσεις, προβολὲς ὑλικῶν καὶ τεχνοτροπιῶν). Αὐτὴ ἡ ἐπαυξημένη πραγματικότητα, ποὺ βασίζεται στὴ δημιουργία ψευδαισθησιακῶν περιβαλλόντων, εἶναι παραπάνω ἀπὸ πραγματικὴ. Οἱ τεχνικὲς εἰκόνες προσδιορίζουν τὴ ματιὰ μας στὸν κόσμον ἀλλὰ πιθανὸν καὶ τὴν ἐλπίδα μας στὸν Θεὸ καὶ τὸ μέλλον ποὺ ἔρχεται.

Τὴν ἀποψη λοιπὸν ὅτι «ἡ τεχνικὴ εἶναι ὁ τρόπος διὰ τοῦ ὁποῖου δημιουργοῦνται τὰ σύγχρονα προβλήματα καὶ ἡ μέθοδος τῆς λύσεώς των», μποροῦμε νὰ τὴν κατανοήσουμε ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ιδέας ὅτι «τὸ μέσον εἶναι τὸ μήνυμα» ἢ ὅτι ἡ τεχνικὴ στὴν πραγματικότητα προηγεῖται καὶ προσδιορίζει ὅχι μόνον τὸ πῶς βλέπουμε τὸν κόσμον ἀλλὰ καὶ τὸ τί τοῦ κόσμου μποροῦμε νὰ δοῦμε. Συνεπῶς σὲ αὐτὴ τὴ μακρόχρονη διαδοχὴ

των τεχνολογικών επαναστάσεων και εξέλιξεων όπως είναι αυτή της γραφής και της γλώσσας κάθε νέο επίτευγμα, όπως για παράδειγμα ή ιερογλυφική γραφή, ο άλφαριθμητικός κώδικας, ή ψηφιακή γλώσσα, ενσωματώνει τα προηγούμενα και περιγράφει, προσδιορίζει καλύτερα τον κόσμο μας.

Αυτό που μοιάζει όμως να είναι προαπαιτούμενο σε όλα αυτά είναι ή ενσώματη εμπειρία μας. Μπορεί να αλλοιώνεται ή να τροποποιείται, όμως είναι πάντοτε προϋπόθεση για την ἐμβύθισή μας στη Λατρεία. Ὡς θυμηθούμε ἐδῶ ὅτι τὸ σῶμα οὐσιαστικά προϋποτίθεται στὴν ὑπαρξὴ τῆς ψυχῆς. Συνεπῶς οἱ πιθανὲς ἀλλοιώσεις τῆς παραδεδομένης χωρικῆς καὶ χρονικῆς ἐμπειρίας μπορεῖ νὰ τὴν ἐξελίσσουν καὶ νὰ μᾶς φέρουν ἐγγύτερα στὸ ἀντικείμενο τῆς λατρείας μας παρὰ τὸ ἀντίθετο.

Κατὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν κλασικὴ τέχνη στὴν χριστιανικὴ τέχνη, τὸ ἐνδιαφέρον μετατοπίσθηκε ἀπὸ τὴν ἔκφραση τοῦ ωραίου στὴν ἔκφραση τοῦ ὑψηλοῦ²⁰. Τὸ ὑψηλὸ ὡς αἰσθητικὴ κατηγορία, ἐξ ἀρχῆς σχετίζεται μὲ αἰσθήσεις ποὺ ἐνεργοποιοῦνται ἀπὸ τὴν ἐπαφή μας μὲ καταστάσεις πάνω ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες δυνατότητες. Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἔχει τεχνικὰ χαρακτηριστικά²¹. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὴν ἀγωνία τῶν δημιουργῶν νὰ ἐκφράσουν τὸ ὑψηλὸ καταφεύγοντας στὴ χρῆση τῆς πιὸ ἐξελιγμένης γιὰ τὴν ἐποχὴ τους γνώσης· μιᾶς γνώσης ποὺ ἀπλόχερα θὰ δωρίσουν μὲ τὴ σειρά τους ὡς εὐχαριστία καὶ ὕμνο στὸ θεῖο.

Σὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη μορφή ἔκφρασης τῆς τέχνης, ὅταν ὁ δημιουργὸς βρίσκεται μπροστὰ στὸ ἐν τῷ γενέσθαι ἔργο, οἱ προσωπικὲς τοῦ ἐπιθυμίες καὶ φιλοδοξίες σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν στόχο τοῦ ἔργου τὸν καθοδηγοῦν. Ὅταν ὅμως τὸ ἔργο ἀφορᾷ / στοχεύει τὸ θεῖο, τὸ ἱερό, τότε τὰ παραπάνω ὡς παράγωγα τῆς ματαιοδοξίας ὑποχωροῦν, δίνοντας ὡς ἐπιθυμία τῆς ἔκφρασης τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ θεῖο. Πρόκειται γιὰ μία ἔκφραση ποὺ ἀναγκάζει τὸν δημιουργὸ νὰ ἀνακαλέσει ὅλες τὶς γνώσεις καὶ τὶς δυνάμεις του, χωρὶς νὰ ἀποκρύψει καμμία δυνατότητα. Ἄν ἀναλογισθοῦμε μάλιστα πὼς μέχρι πρόσφατα ἡ τέχνη εἶχε κυρίως ἢ

20. Π. Μιχαήλ, *Αἰσθητικὴ Θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης*, ἐκδ. Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, Ἀθήνα 1977.

21. Β. Χαρίσης, *Υπόδειγμα ὀρθόδοξης ναοδομίας κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης*, ἐκδ. Ἀρχεῖο Παραλειπομένων Ἑλληνικῆς καὶ Εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας, Ἀθήνα 2003.

ἀποκλειστικά ιερό χαρακτήρα, ὁ χώρος τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελοῦσε τὸν μέντορα τῶν καλλιτεχνικῶν καὶ τεχνολογικῶν καινοτόμων δημιουργιῶν. Στὴν ἀρχιτεκτονική, οἱ κατασκευές κινουῦνταν στὰ ὅρια τῆς τεχνολογίας. Στὴν τέχνη οἱ τοιχογραφίες, οἱ φορητὲς εἰκόνες, τὰ ψηφιδωτὰ καὶ οἱ διακοσμῆσεις, ἀκριβῶς ἐπειδὴ πῆγαζαν ἀπὸ μία ὑφιστη ἀνάγκη, ἀποτελοῦσαν τὶς πιὸ πρωτοπόρες ἐκφράσεις τῆς ἐποχῆς τους.

Ἐὰν δεχθοῦμε πῶς στὴν ἐποχὴ ποὺ ζοῦμε οἱ πιὸ ἐξελιγμένες γνώσεις τῆς ἀνθρωπότητας ἀφοροῦν τὶς νέες τεχνολογίες καὶ τὴν αὐτὴν πραγματικότητα, τότε θὰ μπορούσε ἡ Ἐκκλησία νὰ εἶναι ὁ χώρος ὅπου ὅλη αὐτὴ ἡ γνώση θὰ ἔβρισκε μία δημιουργικὴ καὶ κοινωνικὴ διέξοδο. Μέσα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, στοχεύοντας στὴ δημιουργία ὡς ἔκφραση ἀγάπης, οἱ νέες τεχνολογίες θὰ μπορέσουν νὰ βροῦν ἓνα ἀληθινὸ νόημα.

Ὅπως ἀναφέρθηκε ἥδη, τὸ πρόβλημα τῶν τεχνολογικῶν ἐπιτευγμάτων ἐγκτεῖται στὴν καταγωγικὴ τους σημασία. Συνεπῶς ἀποτελεῖ αἰσιόδοξη προοπτικὴ ἡ πιθανότητα νὰ ἀναλάβει ἡ Ἐκκλησία τὸν ρόλο τοῦ μέντορα καὶ τοῦ πρωταγωνιστῆ στὴν ἔρευνα καὶ ἐξέλιξη – ἄλλωστε τὸ ζήτημα εἶναι ποιὸς παραγγέλνει κάτι καὶ γιὰ ποιὸν λόγο.

Φανταστεῖτε λοιπὸν μία ἔρευνα ποὺ ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ θέτει ὑπὸ ἐρώτηση τὴν ἔκφραση τῆς θείας Λατρείας καὶ τὴ σχέση της μὲ τὶς σύγχρονες τεχνολογίες. Μία τέτοια βούληση θὰ μπορούσε νὰ στοχεύσει πολὺ μακριά. Ἡ πίστη ἄλλωστε ἐμπεριέχει τὴ φαντασία. Τὸ ἐπόμενο στάδιο θὰ ἐστιάσει στὴν ἀναζήτηση τῶν κοινωνικῶν ομάδων ποὺ μποροῦν νὰ μεταφράσουν τὴ βούληση σὲ δημιουργία: ομάδες καλλιτεχνῶν, φοιτητῶν, ἐρευνητῶν πανεπιστημίων κ.λπ. Αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους θὰ τὴν κοινωνήσουν σὲ τεχνικὲς ομάδες. Ἀπὸ ὅλη αὐτὴν τὴ ζύμωση, μπορεῖ νὰ προκύψει ἓνας γόνιμος προβληματισμὸς σὲ πολλὰ στρώματα τῆς κοινωνίας μας, μέσα ἀπὸ πολλαπλὰ συνέδρια καὶ διαγωνισμούς. Ἡ διαδικασία θὰ εἶναι σίγουρα χρονοβόρα. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ πρῶτες ἀπόπειρες μπορεῖ ἀκόμη καὶ νὰ ἀποτύχουν. Ὅμως ἡ διάδοση τοῦ προβληματισμοῦ καὶ ἡ διερεύνηση τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν δυνατοτήτων πιστεύουμε ὅτι θὰ καταλήξει κάποια στιγμή νὰ ἀποδώσει καρποὺς ἀποδεκτοὺς ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές.

SUMMARY

The Orthodox worshiping experience: The encounter of the spatial and temporal dimension of corporeality with immaterial reality

By Antonis Touloumis, *PhD*
& Katerina Michalopoulou, *PhD*
National Technical University of Athens

The study encourages us to contemplate on the embodied experience and immaterial reality relation. Given that Theology aims to interpret in place and time the God revelation, we may trace an example of this kind of interpretation, in the relation of worship to spatial installations and ritual performances that is to spatial and temporal experience.

Today, new digital images and virtual environments are leading our reality to a dematerialization. The use of new artificial materials in spatial structures that replace the original ones by creating artificial images of them (digital prints, projections of materials and techniques, may be considered as an example of the process. This augmented reality based on the creation of illusory environments is more than real. Technical images determine how we perceive the world, but also what to expect from the future to come.

We may comprehend the idea that *technique is simultaneously the way in which modern problems are created and the method of solving them and from this point of view a fundamental condition of the human essence*, in the light of the idea that the medium is the message or that technique in reality precedes and determines not only how we *see* the world but also what of the world we can *see*.

Therefore, in this long succession of technological revolutions and developments, digital technology incorporates the previous ones and describes-defines our world better. However, our embodied experience seems to remain a prerequisite in all of this. It may be altered or modified, but it is always presupposed for our immersion in worship. We will remember here that the soul essentially presupposes the existence of the body.